

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1919Թ.

Հայաստանի անկախության առաջին ամիսներին 12000 կմ քառ. վրա կուտակվել էր 450000 զաղթական¹: Սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակի և զաղթականության խռնվածության պատճառով երկրում սկսեցին մոլեգնել բազմաթիվ հիվանդություններ և համաճարակներ, որոնք մեծաթիվ զոհեր խլեցին: Իրավիճակն ավելի ծանրացավ. հոկտեմբեր ամսին երկրում գրեթե սպառվեցին հացի պաշարները, իսկ խստաշունչ ձմեռը լրացրեց պակասը: Դրությունն այսպես օրհասական մնաց մինչև 1919թ. մայիսի վերջը, երբ Հայաստան հասավ ամերիկյան մարդասիրական օգնությունը: Այս ժամանակահատվածում, ըստ Ներքին գործոց նախարարության պաշտոնական տվյալների, երկրում մահացածների թիվը կազմում էր 192000 հոգի²:

Երկրում շատ թե քիչ կայունություն հաստատվելուց հետո մարդկային և նյութական ռեսուրսները ճշգրտելու համար ՆԳ նախարարությունը որոշում է անցկացնել գյուղատնտեսական վիճակագրություն: Աշխատանքներն իրականացնելու համար հիմնվում է Վիճակագրական Բյուրո, Բախշի Իշխանյանը նշանակվում է բյուրոյի պետ: Վիճակագրության աշխատանքները սկսվում են հունիս ամսից և շարունակվում են հուլիս-օգոստոս ամիսներին (զաղթականների հաշվառում): Սակայն երկրում ծագած մուսուլմանական խռովությունների պատճառով աշխատանքները ավարտին չեն հասցվում: Նոր վիճակագրությունը անցկացվում է նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, այն վայրերում, ուր փաստացի տարածվում էր հայկական իշխանությունը: Բոլորովին չեն վիճակագրվել Նախիջևանի մահանգը, Լոռու «Չեզոք գոտին», շատ քիչ է վիճակագրվել Սուրմալուն: Չեն վիճակագրվել նաև վեց քաղաքներ՝ Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, Նոր Բայազետը, Կարսը, Կաղզվանը, Կողբը:

Բնակչությունը դասակարգվել է՝ հետևյալ կերպ՝ հայեր, մուսուլմաններ, ոչ մուսուլմաններ (եզդի, հույն, ռուս, ասորի և այլն), խառը բնակչություն: Այս խմբերը իրենց հերթին բաժանվել է բնիկների և զաղթականների: Հայ զաղթականները բաժանվել են «թուրքահայ»-ի և «ռուսահայ»-ի, մուսուլման զաղթականները՝ «թուրք»-ի և «քուրդ»-ի, իսկ ոչ մուսուլման զաղթականները՝ «եզդի»-ի, «մոլդկան»-ի և «ռուս»-ի:

Ըստ վիճակագրության պաշտոնական տվյալների բնակչությունը տեղաբաշխվել է.

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 199:

² Հայրենիք, 1924թ. հունիս N 8, էջ 72

1. Երևանի գավառ: Գավառում կար 240 գյուղ և 1 քաղաք՝ Ղաճարլուն: Վիճակագրվել էր բնակիչ ունեցող 118 բնակավայր: Չէր վիճակագրվել բնակեցված 64 գյուղ, բոլորն էլ մուսուլմանական: Դատարկ էր 60 գյուղ: Վիճակագրված բնակչության թիվը 93513 հոգի էր, որից՝ հայեր-82124 հոգի (18627-ը գաղթական), մուսուլմաններ-9148 հոգի (4260-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-2241 հոգի:
2. Էջմիածնի գավառ: Գավառում կար 239 գյուղ և 2 քաղաք՝ Վաղարշապատը և Աշտարակը: Բնակեցված էր 175 բնակավայր: Չէր վիճակագրվել 44 մուսուլմանական և 4 ոչ մուսուլմանական գյուղեր, բոլորն էլ բնակեցված: Վիճակագրված բնակչության ընդհանուր թիվն էր 144304 հոգի, որից՝ հայեր-112500 հոգի (38852-ը գաղթական), մուսուլմաններ-31214 հոգի (9495-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-590 հոգի:
3. Ալեքսանդրապոլի գավառ: Գավառում կար 130 գյուղ: Չէր վիճակագրվել 1 դատարկ հայկական գյուղ: Բնակչության ընդհանուր թիվը 152324 հոգի, որից հայեր-150051 (34172-ը գաղթական), խառը բնակչություն-2273 հոգի:
4. Նոր Բայազետի գավառ: Գավառում կար 88 գյուղ: Բնակեցված էր 49 գյուղ: Չվիճակագրված գյուղեր չկային: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 77898 հոգի, որից՝ հայեր-76902 հոգի (3937-ը գաղթականներ), խառը բնակչություն-996 հոգի:
5. Ղարաքիլիսայի գավառ: Էջմիածնի գավառ: Գավառում կար 56 բնակեցված գյուղ և 2 քաղաք՝ Մեծ Ղարաքիլիսան և Ջալալօղլին: Չէր վիճակագրվել 2 բնակեցված ոչ մուսուլմանական գյուղ: Վիճակագրված բնակչության ընդհանուր թիվն էր 94429 հոգի, որից՝ հայեր-87223 հոգի (22575-ը գաղթական), մուսուլմաններ-5006 հոգի, ոչ մուսուլման-2200 հոգի:
6. Դիլիջանի գավառ: Գավառում կար 83 գյուղ և 1 քաղաք՝ Դիլիջանը: Չէր վիճակագրվել 23 գյուղ: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 69375 հոգի, որից՝ հայեր-55278 հոգի (7519-ը գաղթական), մուսուլմաններ-10269 հոգի (335-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-3828 հոգի (194-ը գաղթական):
7. Դարալագյազի գավառ: Գավառում կար 112 գյուղ: Չվիճակագրված գյուղ չկար: Դատարկ էր 75 գյուղ: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 27061 հոգի, որից՝ հայեր-24221 հոգի (3431-ը գաղթական), մուսուլմաններ-2840 հոգի (600-ը գաղթական):
8. Ջանգեզուրի գավառ: Գավառում վիճակագրվել էր 79 գյուղ և 1 քաղաք՝ Գորիսը: Չէր վիճակագրվել Մեղրու գավառամասը: Վիճակագրված բնակչությունը միայն հայեր էին՝ 76653 հոգի, որից 5604-ը՝ գաղթական:
9. Աուրմալուի գավառ: Գավառում կար 226 գյուղ և 2 քաղաք՝ Իգդիրը և Կողբը: Բնակեցված էր 155 բնակավայր: Վիճակագրվել էր

ընդամենը 19 բնակավայր: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 14219 հոգի, որից՝ հայեր-12061 հոգի (1473-ը գաղթական), մուսուլմաններ-150 հոգի, խառը բնակչություն-2008 հոգի:

10. Կարսի նահանգ: Նահանգում կար 579 գյուղ, բնակեցված էր՝ 513-ը: 2-ը վիճակագրվել 207 բնակեցված գյուղ: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 162362 հոգի, որից՝ հայեր-46814 հոգի (25755-ը գաղթական), մուսուլմաններ-69121 հոգի (11102-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-29965 հոգի (7288-ը գաղթական), խառը բնակչություն-16566 հոգի (5830-ը գաղթական):

Այսպիսով, բնակչության ընդհանուր թիվը, ըստ 1919թ. վիճակագրության պաշտոնական տվյալների, վիճակագրված վայրերում կազմել է 912242 հոգի, որից՝ հայեր-723827 հոգի (162044-ը գաղթականներ), մուսուլմաններ-127748 հոգի (25852-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-41097 հոգի (7482-ը գաղթական), խառը բնակչություն-19570 հոգի (5830-ը գաղթական): Ըստ այս տվյալների վիճակագրված վայրերում բնակչությունը նվազել է 22%-ով³:

Սրանք վիճակագրության պաշտոնական տվյալներն են: Սակայն, մենք օգտվելով Ձ. Կորկոտյանի «Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում 1830-1931թթ.» գրքի տվյալներից և ՀՀ Ազգային արխիվի (այսուհետև՝ ՀՀԱԱ) նյութերից, կատարել ենք ինքնուրույն հաշվարկ, որի տվյալներն էականորեն տարբերվում են պաշտոնական տվյալներից: Ձ. Կորկոտյանը ներկայացրել է միայն ՀԽՍՀ-ի մեջ մտած բնակավայրերի տվյալները: Կարսի նահանգի և Աուրմալուի գավառի գյուղ առ գյուղ տվյալները մենք նույնպես չենք հայտնաբերել: Աուրմալուի տվյալները կան ըստ գյուղական հասարակությունների և բնակչության ընդհանուր թվի առումով համընկնում է պաշտոնական տվյալներին, սակայն վերջինիցս տարբերվում է առանձին ազգերի թվի առումով: Կարսի նահանգի տվյալները նույնպես կան ըստ գյուղական հասարակությունների, սակայն թերի են (չկան 10 գյուղական հասարակությունների տվյալները)⁴: Սուրմալույում մենք ուղղում ենք կատարել բնակչության ընդհանուր թվական տվյալների մեջ, իսկ Կարսի նահանգում ստիպված ենք եղել բավարարվել պաշտոնական տվյալներով, քանզի եղած տվյալները բավարար չէին որոշելու համար յուրաքանչյուր ազգության կոնկրետ թվաքանակը:

Ձ. Կորկոտյանը իր գրքում պաշտոնական տվյալներից բացի, որն ինքն անվանել է «Տպագիր», ներկայացնում է ևս երկու ցուցակ. 1-ինը կոչվում է «Չեռագիր» իսկ 2-րդը՝ «Սևագիր», որից ստուգողական

³ ՀԱԱ, ֆ.127 ց.1, գ.13, թթ. 1-13:

⁴ ՀԱԱ, ֆ.127 ց.1, գ.6-13:

նշումներ է կատարել⁵։ ՀՀԱԱ-ում մենք գտել ենք 1919թ. գյուղ առ գյուղ վիճակագրության տվյալները ներկայացնող մի կիսատ-պռատ ցուցակ (ՀՀԱԱ ՆՊ №163, ց1, գ2855), որն էլ հավանաբար Ջ. Կորկոտյանի հիշատակած «Սևագիր» ցուցակն է։ Կորկոտյանի ներկայացրած գյուղ առ գյուղ տվյալները գումարելով՝ տվյալները հիմնականում համընկնում են «Չեռագիր»-ի տվյալներին ըստ գավառաձևների (31 գավառաձևսից 22-ի դեպքում լիովին, 8-ի դեպքում տարբերությունը չի գերազանցում 1000 հոգին, իսկ 1-ի դեպքում՝ Վաղարշապատի, տարբերությունը 1628 հոգի է)⁶։ Թվական տվյալները բավականին տարբերվում են առանձին ազգերի համար։ Ներկայացնենք մեր ստացած տվյալները։

1. Երևան։ Ըստ «Չեռագիր» ցուցակի բնակչությունը եղել է 93,789 հոգի, որից հայեր-80,096, մուսուլման-9148 հոգի, ոչ մուսուլման-3817 հոգի, խառը բնակչություն-728 հոգի։

Կորկոտյանի մոտ գյուղերի բնակչության ազգությունը նշելիս մենք մի քանի սխալներ ենք գտնում։ Այսպես, Ողջաբերդի բնակչությունը նա նշել է «խառը»⁷։ Սակայն Ողջաբերդի բնակիչները միշտ էլ եղել են հայեր։ Ախտայի գավառաձևսի Սովուղբուլաղ գյուղի բնակչությունը նշված է «քրդեր»⁸, սակայն պետք է լիներ եզդի, որն ուղղել ենք։ Ղարաչիչակ գյուղի բնակչությունը նշված է «խառը»։ Գյուղում իրոք խառը բնակչություն էր՝ ռուս (մուլուկան) և հայեր։ Սակայն մենք ունենք այս գյուղի բնակիչների թիվը ըստ ազգերի, այն է՝ ռուս-288 հոգի, հայեր-440 հոգի⁹։ Այս մի քանի ուղղումները կատարելուց հետո մենք Երևանի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը ստացել ենք 94789 հոգի, որից՝ հայեր-81536 հոգի, մուսուլմաններ-9148, ասորիներ-2570 հոգի, ռուս-1026 հոգի, հույն -325 հոգի, եզդի-148 հոգի։

2. Ալեքսպոլ։ Ըստ «Չեռագիր» տվյալների գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 151882 հոգի, որից հայեր-143123, ոչ մուսուլման-5993 հոգի, խառը բնակչություն-2766 հոգի։

Ժամանակին դեռ Կորկոտյանն է նկատել, որ թյուրիմացաբար Հաջի խալիլի գավառաձևսի 5340 հոգի եզդիներին հաշվել են հայերի հետ։ Նման թյուրիմացություն կա նաև Դուզբենդի գավառաձևսում, ուր 343 եզդիների հաշվել են հայերի հետ։ Պետք է նշել, որ Ջ. Կորկոտյանը Բաղդատ Դուլթախտ գյուղի բնակիչներին նշել է «քրդեր»¹⁰, սակայն մենք, ըստ արխիվային տվյալների, ուղղել ենք։ Ղզլ-Ղոչի

⁵ Կորկոտյան Ջ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում 1830-1931թթ., Երևան, 1932թթ, էջ XLV-L:

⁶ Նույնը, էջ XLVI-XLVII:

⁷ Կորկոտյան Ջ., նշված գիրքը, էջ 127:

⁸ Նույնը, էջ 102:

⁹ ՀԱԱ, ֆ.127 ց.1, գ.5, ք. 14:

¹⁰ Կորկոտյան Ջ., նշված գիրքը, էջ 103:

գավառամասի Բայթար գյուղի 310 հույների¹¹ նույաես հաշվել են հայերի հետ: Այս ուղղումները կատարելուց հետո մենք Ալեքսանդրի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը ստացել ենք 151902 հոգի, որից՝ հայեր-143143 հոգի, եզդիներ-5683 հոգի, հույն -310 հոգի, խառը բնակչություն-2766 հոգի:

3. Էջմիածին: Ըստ «Չեռագիր» տվյալների գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 145990 հոգի, որից հայեր-109525, մուսուլման-29065 հոգի, ոչ մուսուլման-1840 հոգի, խառը բնակչություն-5560 հոգի:

Այստեղ ևս որոշ ճշտումներ ենք կատարել: Կորկոտյանի մոտ էջմիածնի գավառում ոչ մուսուլմանական գյուղեր չեն հիշվում: Ղուրդուղուլիի գավառամասում նշված 2 ոչ մուսուլման գյուղերը 1830 բնակչով ընդունել ենք Իգդալուն և Խարաբա-Քեթիկը, ելնելով միայն թվական տվյալներից: Ճիշտ է Կորկոտյանը բնակչությունը նշել է «քուրդ», սակայն նա գրեթե ամենուր քրդերին ու եզդիներին խառնում է իրար: Եվ, ի վերջո, մուսուլմանների թիվը համընկնում է «Չեռագիր» տվյալների հետ, և սա վկայում է, որ այս գյուղերում մուսուլմաններ չեն եղել: Ինչ վերաբերում է Թալինում հիշատակված 1 ոչ մուսուլմանական գյուղին 10 բնակչով, ապա մենք նման գյուղ չգտանք Կորկոտյանի մոտ: Իսկ «Սևագիր» ցուցակում Թալինում իրոք կա 10 բնակչով Թալիշ ռուսի գյուղը¹², սակայն դրա բնակիչները մեկ այլ արխիվային փաստաթղթում նշված են հայեր¹³:

Հավանաբար վիճակագրերին շփոթության մեջ է գցել գյուղի անունը: Մենք գյուղը համարել ենք հայկական: Թալինում ևս մեկ գյուղ՝ Ահազին, նշված է խառը բնակչությամբ գյուղ 20 բնակչով: Ահազին խառը բնակչություն է ունեցել նաև մինչև 1919թ., սակայն նոյեմբեր-դեկտեմբերի վիճակագրության ժամանակ Ահազինի համար «Սևագիր» ցուցակում գրված է. «թուրքերը գաղթել են»¹⁴: Հենվելով այս տվյալի վրա Ահազինի բնակչությունը հաշվել ենք հայեր: Այս ուղղումներից հետո մենք էջմիածնի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը ստացել ենք 144362 հոգի, որից՝ հայեր-107927 հոգի, եզդիներ-1830 հոգի, մուսուլմաններ-29065 հոգի, խառը բնակչություն-5540 հոգի:

4. Նոր Բայազետ: Ըստ «Չեռագիր» տվյալների գավառի բնակչությունը եղել է միայն հայ՝ 79018 հոգի: Սակայն Ձ. Կորկոտյանը, Թյուրիմացաբար, թե միտումնավոր, 3 գյուղի՝ Շիշկայայի, Չախրուի, Քյասիկբաշի բնակչությունը գրել է «թուրքեր»¹⁵: Մեր ձեռքի տակ եղած վիճակագրական տվյալների համաձայն մենք երեք գյուղի

¹¹ Նույնը, էջ 123:

¹² Հ ԱԱ, ֆ.163 ց.1, գ.2855, թ. 18 (ՆՊ):

¹³ Հ ԱԱ, ֆ.214 ց.1, գ.45, թթ. 455-463:

¹⁴ Հ ԱԱ, ֆ.163 ց.1, գ.2855, թ. 19:

¹⁵ Կորկոտյան Ձ., նշված գիրքը, էջ 113, 143:

բնակչությունն էլ ընդունել ենք հայեր¹⁶: Մեր տվյալներով գավառի բնակչությունը եղել է 79219 հոգի, բոլորն էլ հայեր:

5. Ղարաքիլիսա: Ըստ «Ձեռագիր» ցուցակի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 99025 հոգի, որից՝ հայեր-89049 հոգի, մուսուլման-2365 հոգի, ոչ մուսուլման-2250 հոգի, խառը բնակչություն-5361 հոգի:

Կորկոտյանի մոտ կան մի քանի սխալներ: Այսպես, նա Ախիմադանը հաշվել է հայկական, սակայն նա հունական գյուղ է և մենք ուղղել ենք¹⁷: Նիկոլանկան մույնպես գրել է հայկական¹⁸, որը մորից ուղղել ենք. իրականը՝ ռուսական: Քյուլլուջան գրել է թուրքական, սակայն այն միշտ էլ եղել է հայկական: Կա նաև մի թվական թյուրիմացություն. Որդնավի բնակիչների թիվը նշել է 2347¹⁹, սակայն մենք ուղղել ենք ըստ «Սևագիր» ցուցակի՝ 2374 հոգի, որով և բոլոր տվյալները համընկնում են: Այսպիսով, մեր տվյալներով Ղարաքիլիսայի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը եղել է 99025 հոգի, որից՝ հայեր-88548 հոգի, մուսուլմաններ-2365 հոգի, ռուս-2250 հոգի, հույն-501 հոգի, խառը բնակչություն-5361 հոգի:

6. Դիլիջան: Ըստ «Ձեռագիր» ցուցակի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 69515 հոգի, որից՝ հայեր-55642 հոգի, մուսուլման-10045 հոգի, ոչ մուսուլման-3828 հոգի: Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում ստացվել է՝ ընդհանուր բնակչությունը 69405 հոգի, որից՝ հայեր-55702 հոգի, մուսուլման-9875 հոգի, ռուս-3578 հոգի, հույն-250 հոգի:

7. Ղարալագյազ: Ըստ «Ձեռագիր» տվյալների գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 26706 հոգի, որից հայեր-21486, մուսուլման-4101 հոգի, խառը բնակչություն-1119 հոգի: Կորկոտյանի մոտ մենք 2 սխալ գտանք: Նա Չմիշեկը և Ղուլչին գրել է թուրքական գյուղեր, սակայն 2 գյուղն էլ եղել են հայկական և մենք ուղղել ենք²⁰: Արդյունքում ստացել ենք բնակչության ընդհանուր 25511 հոգի, որից հայեր-21931, մուսուլման-2461 հոգի, խառը բնակչություն-1119 հոգի:

8. Զանգեզուր: Ըստ «Ձեռագիր» ցուցակի գավառի բնակչությունը միայն հայեր էին՝ 76448 հոգի: Սակայն այստեղ Գորիսի գավառաձառում բնակեցված գյուղերը գրված է 13 և 1 դատարկ գյուղ՝ խոզմավարը: «Ձեռագիր»-ի տվյալներում բնակչությունը պակաս է նշված 500-ով: Խոզմավարը այն գյուղերից է, որը 1919թ. մոյեմբերի սկզբին Ադրբեջանական ուժերը գրավել էին և հավանաբար հենց դրանով է

¹⁶ Հ ԱԱ, ֆ.127 ց.1, գ.4, թթ. 29-30:

¹⁷ Կորկոտյան Զ., նշված գիրքը, էջ 133:

¹⁸ Նույնը, էջ 149:

¹⁹ Հ ԱԱ, ֆ.163 ց.1, գ.2855, թթ. 17:

²⁰ Կորկոտյան Զ., նշված գիրքը, էջ XLIX:

- բացատրվում դատարկ լինելը²¹: սակայն ազերիների գրաված մյուս գյուղերը՝ Բայանդուրը, Խնածախը, Կոռնիձորը Կորկոտյանի մոտ բնակեցված ենք տեսնում և քիչ հավանական է, որ Խոզնավարցիք ավելի ուշ վերադարձած լինեին իրենց գյուղը: Քանի որ վիճակագրությունը անցկացվել է նոյեմբեր-դեկտեմբերին, ապա չի բացառվում, որ տվյալների տարբերությունը ժամանակի խնդիր է՝ Խոզնավարը մի փոքր ավելի ուշ է վիճակագրվել և տարբերություն կազմող 500 հոգին հենց Խոզնավարի բնակիչների թիվն է: Ի դեպ Խոզնավարի բնակչությունը 1922թ. 477 հոգի էր²²: Այսպիսով Ձանգեզուրի գավառի բնակչությունը մենք ընդունել ենք 76948 հոգի:
9. Աուրմալու: Աուրմալուի համար օգտվել ենք ՀՀԱԱ Ֆ 127, ց 1, գ 3-ի նյութերից, ուր բնակչության թիվը նշված է ըստ գյուղական հասարակությունների: Ըստ այդմ, բնակչության ընդհանուր թիվը նույնն է՝ 14219 հոգի, որից՝ հայեր-13869 հոգի, մուսուլման-150 հոգի, եզդի-200 հոգի:
- Այսպիսով, մեր տվյալներով ստացվում է, որ 1919թ. վիճակագրության ժամանակ Հայաստանում (վիճակագրված վայրերում) կար 917297 բնակիչ, որից՝ հայեր-715192 հոգի, մուսուլման-122185 հոգի, ոչ մուսուլման-48672 հոգի, խառը բնակչություն-31352 հոգի:

²¹ Վրացյան Ս., նշված գիրքը, էջ 353:

²² Կորկոտյան Ձ., նշված գիրքը, էջ 113: